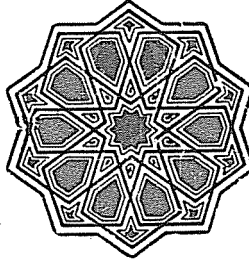

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXII

DİN SOSYOLOJİSİ ARAŞTIRMALARINDA OBJEKTİFLİK*

Edvard D. VOGT
Çev.: M. Rami AYAS

Şüpheliğin çeşitli dereceleri vardır. Kant gibi, kişi, *das Ding an sich*, yâni kendinde şey' ile tecrübî olarak temas kurabileceğinden şüphe edebilir ve böylece, tecrübî araştırmaya dayanan her bilimi zihnin kategorilerine ircâ edebilir. Bu gibi ince sorulara aldırmayanlar ise, tabiat bilimlerince elde edilen objektiflik ölçüsünü kâfi görüp, bu esasa dayalı olarak, sosyolojiye ait sonuçların objektifliği konusunda gene de şüpheli olabilirler.

Sosyologlar, kendi bilimleri için bir objektiflik iddiasını ileri sürdüklerinde, objektiflik ölçülerinin, bu bilimin konusundaki determinizm derecesine göre zarurî olarak değişmesi gerektiği hususunda, sözü geçen bu şüphelilerle birleşirler. Sosyolog, *sosyal olaylar*'ın, özel bir gerçeklik alanını temsil ettiğinden şüphe edemez. Onun bilimi, bu kendine özgü durumu yansıttığı sürece objektiftir.

Ya, din olayları için ne söylenebilir? Onlar, zihnin subjektif hâlleri ile gerçeklik alanları arasındaki sınırın ötesinde mi? Tecrübî araştırma alanının dışında mıdır? Dinî istatistiklerde yer alan bilgi, -dinî *noumena*'yı söz konusu etmesek bile- sırf din olaylarıyla hakiki bir sebeplik münâsebeti olan gerçekliklere değil de, sâdece, birlikte vukubulan bir takım uzak şartlara mı bağlıdır?

---

* Norveçli din sosyologu Edvard D. Vogt'un, İngilizceden tercüme edilen bu yazısı, (bk. *Readings in the Sociology of Religion*, by Joan Brothers, Pergamon Press, London, 1967.) daha önce Almanca "Über das Probleme der Objektivität in der Religionssoziologie-Forschung" başlığı ile 1962'de yayımlanmış bulunmaktadır. (bk. Über das Probleme der Objektivität in der Religionssoziologie-Forschung, *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, Sonderheft 6, 1962).

1 Kendinde şey (bizatihi şey): "(Kant'ta), Noumenon'la eşanlamlı, düşünceden bağımsız olarak var olan. Bize verilmiş olan, şeyin yalnızca görünüşüdür, kendinde şey bilinemez kalır" Bk. Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, TDK yayımı, Ankara, 1975, s. 108 (çeviren).

Sonuç ne olursa olsun, din sosyologları inançlarını şöyle ifâde ederler: Din ile ictimâî olayların karşılıklı ilişkileri tatbikatta objektif olarak incelenebilir ve bu karşılıklı ilişkinin belirleyici sebeplik unsurları ile, bir dereceye kadar tecrübî bağlantı kurulabilir. Bu görüş, ekseriya, yukarıda ortaya çıkan meselelerin felsefî bir çözümünden daha çok, *varolma* ile ilgili kararların bir sonucu olabilir. Bununla birlikte, mesele, din sosyologu başka din sosyologlarınca ileri sürülen farklı görüşlerle her karşılaştığında yeniden ortaya çıkacaktır. O asla, sosyologun düşünme metodu ve şahsî hazırlığının, insan şuurunu ve gerçekliğin en derin alanlarını etkileyen ciddî meseleleri ortaya dökmesi gerçeğinden uzun süre kaçamaz.

“Değerlere Bağlı Olmayan” Sosyoloji

Sosyolojide tarafgirlik meselesinin klasik çözümü, bir Wertfreie sosyoloji anlayışının öne sürülmesidir. Objektif bilgi yolunda henüz bir ilerleme kaydetmeden önce, gözlenen olayların *değer muhtevâları* ile *gerçek varlıklarını* ayırtetmemiz şarttır. Birincisinin, sosyologun kendi ideolojisi veya dini tarafından olaylara yüklediği düşünülmemektedir.

Kant'ın felsefesinden gelen ve Max Weber'ce derlitoplulu ifade edilen bu anlayışın yetersizliği, bugün genellikle bilinmektedir: Bir olayın gerçek muhtevâsını değer muhtevâsından ayırmak, onu gerçeklikten ayırmak demektir. Bu, özellikle din olayları için doğrudur. Sosyolog, kendisini, düşüncesine ve araştırmasının yönüne kılavuzluk edecek hiçbir değer ölçüsü olmayan, tamamiyle hasbî bir ruh hâletine sokmakla, fenomenolojik dünyadan, bir sonuca varmayan önemsiz ve basit veriler dizisini sadece kaydetmekten öteye gidemez. Din sosyolojisinde objektiflik meselesine gerçekçi bir cevap vermek için, ilkin değerlerin varlığını ve onlara olan ihtiyacı hem disiplinin konusundaki unsurlar, hem de sosyologun faaliyetindeki etkenler (factors) olarak kabul etmemiz gerekir. Şimdi, bu bakımdan ortaya çıkan meseleleri daha yakından ele alalım:

Ayrırcı Etkenler

İctimâî-dinî nazariyelerin (theories) teşekkülünde belirlenmemiş ve dolayısıyla kontrol edilemeyen etkenlerin en önemlisi, herhalde sosyologun zihniyeti ve bu zihniyetin yapısına katkıda bulunan hayatî mevkiine ait unsurlardır. İlmî düşüncenin ardında yatan bu değişken-

leri araştıran bilgi sosyolojisidir. Biz burada, bu mümkün değişkenlerden hangisinin sosyologların düşüncesinde farklılıklara sebep olabildiğini ve hangisinin birleştirici bir etkiye sahip olabileceğini göz önünde tutmakla yetineceğiz.

Birinci zümrede şunlar yer almaktadır:

1. Sosyologun mizacı, kendisine hâkimiyeti, ilgileri, değerleri, inancı, ahlaki vb. gibi, bir dereceye kadar içinde bulunduğu şartlar ve yaşadığı hayatı ile belirlenen şahsiyet yapısı.
2. İctimaî mevki (aile içinde, cemaat, dernekler ve millet topluluğunda yeri ve rolü, içinde bulunduğu zümrelerin yapısı ile başka sosyologlarınki arasındaki farklar).
3. Kültürel ve daha bir özel olarak akademik çevresi, katıldığı sosyolojik zümre (söz gelişi, pozitivist, organisist, psiko-analitik zümre).
4. İctimaî-dinî veya ictimai-ideolojik durumu. Din sosyologlarına göre, bu, en önemli etkindir ve kendine göre birtakım dünyevî ve kültürel değişkenlere bağlıdır.

Burada, iki esaslı ihtimal düşünülebilir:

- a. Sosyolog, herhangi bir dinî veya ideolojik ictimai sisteme ya doğrudan doğruya ya da dolayısıyla bağlanmış değildir. Bir din sosyologunun, tamamiyle bağımsız kalıp kalamayacağından da şüphe edilebilir.
- b. Sosyolog, bir dinî veya ideolojik sisteme bağlıdır. Bu durumda, herbirisi başka ihtimalleri de içine alan, ilgi çekici üç ihtimal vardır:
  - i. Sosyolog, dine karşı olan bir sisteme mensubtur.
  - ii. O, açıkça, dinî olmayan insanîyetçi (humanistic) bir sisteme bağlanmıştır.
  - iii. O, açıkça, Tanrıci (theistic) bir dinî sisteme mensubtur. Çeşitli sistemler arasındaki farklar, kendi açılardan önemlidir.

Sosyologun, yalnız bir ideolojik sisteme bağlılığı değil, aynı zamanda, o sistem içindeki yeri de, onun, din sosyolojisi

ve dinin mâhiyeti hakkındaki telâkkisine tesir edecektir. Söz gelişi, sosyolojik sorulara bakışı, onun, sistemin resmî, sıradan ya da kısmî bir üyesi olup olmamasına göre değişecektir.

5. Özel bir din sosyolojisi ortaya koymada önemli bir unsur gerçek sâikın muhtevası veya amelî muhtevâdır. Birçok sosyologlar, müşterek ortam değişkenlerine sahip oldukları ve aynı din tanımını kabul ettikleri durumlarda bile, bu tanımları, kendi araştırma ve nazariyelerine: Olayın tamamıyla nazarî gerektirmelerine (akademik muhtevâ), dinin bütünleyici etkilerine (ictimai hareket muhtevâsı), dinî telâkkiye sahip olmayanlar arasında dinin yayılmasına (pastoral muhtevâ) veya dinî hayatın tesiri teşkilâtına (kiliseye ait merkezîyetçi muhtevâ) göre farklı şekilde aktarırlar.

İnsan, bu değişkenlerin, din sosyologu üzerindeki etkilerinin önemini kavrayınca, sosyolojinin, bütünüyle *relativizm*'e gark olduğu sonucuna kolayca varabilir. Bu da, ciddi bir bilim olarak onun sonu demektir. Bunun yerine, bu güçlükleri yenecek ne gibi araçlara sahip olduğumuzu kendi kendimize sormamız gerekir.

Birleştirici Etkenler

Hatırlanmalıdır ki, din sosyologları, varsayımların ve farklı değer kümelerinin düzgün bir şekilde ayrılmış, su sızmaz bölmelerinde çalışmazlar. Onları ferdî olarak etkileyen şahsî, ictimai ve kültürel etkenler de, daima birbirlerine tesir ederler. Onlar, birbirlerini hükümsüz bırakabildikleri gibi, bir dereceye kadar ortak yanlara da sahip olabilir. Hepsinin müşterek bir kültür mirasında, aynı şekilde, ortak ihtiyaç ve tecrübelerde kökleri vardır. Sosyologlar, hep Batı'nın teşkilâtı, skolastik ve ilmî gelenekleriyle yoğrulmuşlardır. Hepsisi de, aynı milletler arası derneklere mensubtur, aynı klasik ilmî eserleri inceler, aynı kütle için yazarlar. Herbiri, tek karılı aile hayatı çevrelerinde, birbirine benzer ictimai zümre çeşitlerinin bir üyesi olarak, aynı bürokratik yönetim biçimi altında yetişmişlerdir ve aynı haberleşme vasıtaları ile bilgi edinirler. İçinde yaşadıkları siyasî kuruluşların demokratik mâhiyetindeki değişmelere rağmen, belli hususiyetler, onların hepsinde ortaklaşa olarak mevcuttur. Sosyologun olduğu kadar, sıradan bir insanın, -mesut aile hayatı, iyi yaşama şartları, yeni bir ev, geçim, çalışma gücü ve gayret-

lerinin değerlendirilmesi gibi- şahsî istek ve tutkunlukları da, o, ister Chicago'da, ister Leningrad'da, isterse Tokyo'da bulunsun, belki de hiç denecek kadar az farklılık gösterecektir.

Bu ortak unsurların önemi, şahsiyet yapısı ve ruhi tecrübeye göre değişebilir; fakat olaylar ile onların değerleri arasındaki her objektif bağın bir *a priori* metafizik inkârıyla, böyle bir düzenlemeye karşı çıkmamışsak, geniş bir ortak değerler alanının varlığını tanımamız gerekir.

Din sosyologunun durumuna bu açıdan bakılacak olursa, gözlem ve değerlendirmede objektif olmasa bile, inter-subjektif ölçülerin tesis edilmesi imkânı daha elverişli görünmektedir. Bu sonuncu yön ve etkenlere *ekümenik* (ecumenical) denebildiği gibi, daha öncekilere de *mezhebî* (sectarian) denebilir. Onların karşılıklı münasebetleri ve ekümenik cihetlere mezhebî cihetlerden daha büyük saha ayırma imkânı dikkatle göz önünde tutulmalıdır. Sosyolojinin öteki dallarında, ekümenik görünüşler daha hakim bir vaziyet alabilir.

Araştırılmakta olan olayların eğitim, sanayi, hukuk gibi doğrudan doğruya ekümenik sahaların parçalarını teşkil ettiği yerlerde ortaya çıkan mesele, din sosyolojisinin konusunu teşkil eden ideolojik ve dinî olayların bu ekümenik boyutlarla ne dereceye kadar yöneltildiğidir. Verilecek cevap, olaydan olaya değişebilir. Farklı dinlere uygulandığında, din kavramının farklı olabileceği kabul edilse bile, çeşitli dinlere isnad edilebilen olaylardan bazılarının, ele aldığımız bütün din çeşitlerinde ortak bir değer ve anlamı bulunması pekâla mümkündür. Nitekim, öteki olaylar da anlamlarını muhtevalarına göre değiştirebilirler. Bu, gerçekten, farklı mezhepteki sosyologlarla ekümenik işbirliği için bütün bir imkânlar alanını açar.

Problematikğin Aşağı Seviyelerinde Tarafsızlıktan Korunma

Yeni bir gözlem, çözülemeyen en son meseleler kesin ve açık bir tarzda belirtilmemiş olsa da, farklı din ve ideolojilere mensup sosyologlar arasında verimli işbirliği umutlarını artırabilir. Sözü edilen gözlem şudur: Herhangi bir sosyolojik konu, kendi değer muhtevası göz önünde tutulmaksızın, farklı seviyelerde incelenebilir ve bu farklı seviyelerdeki ideolojik gerektirmeler de geniş ölçüde değişir. Yapılan işlemin bu farklı seviyeleri kabaca şu şekilde tasvir edilebilir.

1. İstatistikle İlgili Seviye

Burada sadece ictimâî-dinî etkenlerin kemiyetle ilgili hususları göz önünde tutulur. Onlar, tayin edilebildikleri takdirde, sosyoloji öncesi problematik bir seviyeyi ortaya koyarlar.

Bu ancak esasa ait bir malzeme meselesidir; fakat ekseriya bu malzeme, sonraki sosyolojik tahlil için gerekli temeli teşkil eder ve bu şekilde, *istatistik*'de bir *ekümenik* işbirliği, daha sonraki işbirliği imkânlarının varlığına işaret eder.

Sayıya vurulan olaylar sosyolojik bakımdan daha ilgi çekici oldukça, tipolojiler ve anlamlar gibi kendi hüviyetlerinde sosyolojik meselelerin çözümüne bağ kaldıkça, istatistikle ilgili seviyede inter-subjektif görüş birliği ihtimali daha da azalır. Bununla birlikte, bugün olduğu gibi, en basit bürokratik istatistik bile din olayları alanında ibtidai ve bölük pörçük kaldıkça, istatistikle ilgili seviyede problematik olmayan ekümenik işbirliği için geniş bir imkânlar alanı doğacaktır.

2. Vasıflayıcı Seviye

Bu seviyede, keyfiyete ait tipolojik ve fenomenolojik görünüşler, kemiyete ait görünüşlere hâkimdir. İlmî geleneğimiz içinde geliştirilmiş vasıflayıcı teknikler, objektifliğin ve ispatlanabilir olmanın müşterek ölçülerine dayanırlar ve normal olarak, bunların, çetin din sosyolojisi alanında bir yüksek intersubjektiflik derecesini temin etmeleri gerekir. Bu ölçüler, bizim bazı basit monografilerimizde âdet olandan daha geniş çapta izah edildikleri takdirde, belirli bir fayda temin edecektir. Vasıflayıcı objektiflik ölçülerimizin bir tüzüğü gerçekleştirilseydi faydalı olurdu. Bu, aynı zamanda, müşterek ilmî kaideleri genişletmek suretiyle ictimâî-dinî araştırmanın taleplerini de karşılardı.

3. Karşılıklı Bağlantılar Seviyesi

Burada, fenomenolojik cihetlerden "orta çapta" nazari cihetlere dönüyoruz. Yani, burada ortaya çıkan mesele, iki çeşit olayın, birbirine halkalanmış ya da birbirine paralel hareketlerinin varlığını tesbit etmekten ziyade, bu çeşit paralel hareketlerin anlamını veya karşılıklı sebeplik bağlantısını tesbit etmek, başka deyişle, kavramak ve yorumlamak meselesidir.

Bu meseleleri çözmeye girişmede bazı metodlar objektif olarak bazılarında -söz gelişi, eskiden tek etken açısından ele alışı nisbetle bugünkü çok etkenli çözümleme- daha çok tatminkârdır. Bununla birlikte, daha iyi bir metod, sağlam olmayan metafizik varsayımlara dayandırılarak kullanıldığında daha iyi sonuçları elde edemeyebilir. Biz, genel metodolojiden daha başka bir şeyin nüfuzu altında değilsek, genellikle aradığımız ilişkileri buluruz.

Bir süre, üstün bir metod, fonksiyonel tahlil ile elde edilebilmiş gibi görünmekteydi; fakat şimdi açıkça bilinmektedir ki, bu yaklaşım da, mezhebî ve metafizik varsayımlar tarafından kolayca ifsad edilebilir. Eğer bir metoddan, bir "-ism" elde edilirse, *functionalism* bizi tekrar *nominalism*'e, özellikle de Kant'a götürür. Gerisindeki metafizikten dolayı, bazı olay türleri keyfî bir şekilde esas sayıldıkları halde, öbürleri, aynı derecede keyfî olarak fonksiyonel bakımdan ilişkili ve bağımlı görülür.

Son yıllarda, bir monografinin girişinde, ona temel teşkil eden karşılıklı bağımlık modelini açıklama ile ilgili olarak, faydalı bir uygulama geliştirildi. Böyle bir model, kitabın geri kalan kısmının isbata girişeceği bir hipotezi temsil edemez, fakat, araştırmamın ve açıklamalarının yer alacağı çerçeveyi temsil eder. Ancak modelin dolaylı bir tasdiki, onun konuyla ilgisinin evrensel bir değerlendirilmesiyle mümkündür; fakat bu ilgi hakkındaki hüküm, en sonunda kişinin felsefî faraziyelerine bağlıdır. Bununla birlikte, dialektik bir süreç, çeşitli modellerin karşılaşmasıyla başlatılabilir. Bu da sonunda bu faraziyeleri bir noktada toplayıp, ortak mahreçlere doğru yöneltebilir.

4. Sistematik Seviye

Bu seviyede bizi umumî, uzak mesafeli nazariyeler, sıkı sıkıya birleştirilmiş varsayımlar, modeller, müşahede ve teoremler ilgilendirir. Bu, problematiğin en yüksek seviyesidir ve biz burada, çeşitli düşünce okulları arasında doğrudan doğruya ekümenik temas veya geniş haberleşme ile fazla bir başarı bekleyemeyiz.

İdeolojik ortamları bizimkinden farklı olan araştırmacılar tarafından ileri sürülen genel nazariyelere gelince; bunlar, yabancı sistemin inhisarından çıkarılabildiği ve kendimizinkine aktarılabildiği ölçüde, ilgi-

mizi onların istatistikle ilgili, vasıflayıcı ve bir dereceye kadar karşılıklı bağlantılara ait sonuçlarına olduğu kadar, metodolojik, sistem kurucu görüşlerine göre de sınırlandırmaya bakarız. Bu gibi genel nazariyeler, bizi kendi varsayımlarımızda bilinçli kılar ve onları inter-subjektif esasta tasdik etmemiz için bizi uyarırlarsa, dolaylı olarak da bir anlam taşırlar.

Varsayımlarımızı Açıklığa Kavuşturmanın Tarafgirliği Denetleyici Etkisi Üzerine Düşünceler

Sosyolojik problematiklerin farklı alanlarında tarafgirliklerin değişen önemi ve sosyologların kendilerine ait bazı ortam değişkenlerinin tarafgirliği denetleyici anlamı hakkında, yukarıdaki düşünceye bağlı olarak, biz şimdi, tarafgirlik meselesinin bir çözümü şeklinde sık sık tavsiye edilen metodolojik muamelenin faydasını değerlendirme (yâni, sosyologun ortam değişkenlerini açıklığa kavuşturma) durumundayız.

Bir müellifin faraziyelerinin apaçık bir şekilde ortaya konması, şüphesiz, büyük bir acelecilikle ulaşılan sonuçlara karşı bir uyarma yerine geçer; fakat meselenin kendisi bu şekilde çözümlenemez. Bazı daha kaba tarafgirlik olayları, şüphesiz tenkit ve takbih edilebilir, fakat bunlar, herhalde daha yakından bir ilmi araştırma ile ortaya çıkarılabilecek durumlardır. Din sosyologları topluluğunda üyeliğin ilk şartı, resmî objektifliğin genel akademik ölçülerinin müşahade edilmesidir. Eğer sosyolog, bu örnek şartları kabul etmezse, onun kendi ideolojik ortamı hakkındaki beyanlarının sınırlı, hatta olumsuz bir değeri olacaktır. Bununla birlikte o, objektiflik ölçülerini kabul ederse, beyânları okuyucusuna az tesir edecek, ya da daha kötüsü, hâlâ onu uluorta *a priori* kabullenmelere veya eserin muhtevasını reddetmeğe teşvik edebilecektir. Böyle kendini tanımlamalar, tecrübeli okuyucu için lüzumsuzdur; çünkü o, yazarın varsayımlarını ve benimsediği sosyolojik muhakeme şekline çıkardığı ilk neticeleri araştırabilecek güçtedir.

Temel Durumların Tipolojisi

Kendi kendimizi tanımlamamızın çok az etkili olmasının sebeplerinden biri, kendi durumlarımızı sınıflandıracığımız ilgili kategorilerden yoksun olmamızdır. Düşünce, sosyolojik çalışmayı etkilediği için, çeşitli temel durumları tipleştirme meselesine daha fazla yöneltilmelidir. Dinin, sosyologlar tarafından kullanılan tanımına dayalı bir

tipoloji, kâfi miktarda sebeplik bilgiyi haiz olmadığı için yetersiz olacaktır. Sosyologun ideolojik bağlanışına dayalı bir tipoloji ise, başka bakımlardan pek farklı olan sosyologları bir grupta mutalea etme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. Daha ilgi çekici olanı, her ne kadar bütünüyle tatminkâr olmasa da, söz gelişi, bir le-Play, Durkheim, Max Weber, Le Bras'ınki gibi, sosyolojinin çeşitli akademik okullarına mensubiyete dayanan bir tipoloji olacaktır.

Biz meseleyi, başkalarının onu ele alacağı umuduyla, çözümlenmemiş olarak bırakıyoruz. Şu var ki, sosyolojiye türlü bakışların ilgili bir tipolojisini ifade etmeği başardığımız zaman, onların mânalarını ve mümkün olan yakınlaşmalarını değerlendirebilecek durumda olacağız ve çeşitli alanlardaki araştırmalardan elde edilen sonuçları daha iyi bir anlayışa kavuşturacağız.

Philosophia Ancilla Sociologiae²

Din sosyolojisinde, tarafgirlik meselesinin bir dereceye kadar olumsuz yönlerinden birkaçını ortaya koyduktan sonra, çıkardığımız sonuç odur ki; son bir çözüm, felsefî bir çözüm olmalıdır. Kendi disiplinimizin dışında, Archimedes'inki gibi öyle bir dayanak noktası bulmamız gereklidir ki, bugünkü karışıklığa bir düzen getirebilelim. Felsefenin, doğrudan doğruya bizi ilgilendiren sahaları, değerler felsefesi ve özellikle din felsefesidir. Ancak buradadır ki, din sosyologları olarak, genellikle dinin, özellikle de dinî olayların çeşitli türlerinin anlamıyla ilgili nihaî ölçüleri buluruz.

Bu görüş, din sosyolojisinin bağımsız bir ilmî disiplin olmadığına delâlet etmez. Bütün tecrübî bilimlerin birtakım kendi felsefî varsayımları vardır. Disiplinlerin en gücü olan din sosyolojisi, hiç değilse daha teknik disiplinlerin yapabileceği tarzda birkaç esaslı felsefî düsturla yetinmeğe çalışmalıdır.

Bu demek değildir ki, felsefî düşünce araştırma ile yer değiştirebilir ya da onun yerini tutması gereklidir. Bizim pekala kabullenebileceğimiz bir formülü skolastik filozoflar benimsemişlerdir. Tecrübî araştırmamıza kendimizi tamamiyle vermek üzere serbest olmamız için, hazırlayıcı bellibaşlı görevlerini belirleyerek, felsefeyi, kendi disiplinimizin yardımcı yapmamız gerekir.

3 Felsefeden yararlanma (çev).